

פסקת "איכה" בפסיקתא דרב כהנא: בין קינה לתוכחה

ארנון עצמון*

1. פסיקתא דרב כהנא – עריכה ומשמעות

המחקר המודרני של מדרשי האגדה מגלה עניין רב במלאכת העריכה של החיבורים השונים. מלבד העיסוק בדרשה הבודדת במשמעותה ובגלגוליה השונים רואים החוקרים משמעות בקונטקסט השלם שבו הדרשה משובצת. מחקרים רבים ביקשו לעמוד על דרכם של עורכי החיבורים השונים בבחירת החומר שלהם, בעיבודו ובשיבוצו לתוך מבנה משמעותי כולל. מחקרים אלו היו פוריים בעיקר במדרשי האגדה המכונים "מדרשים דרשניים" הבנויים כקובץ של דרשות (פרשות מדרשיות) המגלות סימנים ברורים של עריכה ספרותית מגמתית.¹ דרשות ספרותיות אלו בנויות בדרך כלל במתכונת קבועה הכוללת פתיחה (או כמה פתיחות), גוף (דרשות פרשניות על פסוקי הקריאה) וחתימה.² בפרשיות מדרשיות אלו מגולם מתח בין אבני הבניין – אותן מסורות מדרשיות שעמדו לפני העורך – ובין המבנה הכולל של הפרשה שאותה העורך ביקש לעצב על מנת לבטא מסר כולל של הפרשה.

אחד החיבורים הללו הוא מדרש פסיקתא דרב כהנא [להלן: הפסיקתא]. ייחודה שהיא מאורגנת סביב קריאות מיוחדות בלוח השנה ולא סביב ספר מקראי מסוים.³ גם אחרי שחזרה, ההדרתה והטיפול בה על ידי המחקר המודרני עדיין רב בה הנסתר על הנגלה בכל הנוגע להתהוותה, לעריכתה ואף לסדר הפסקאות שבה.⁴

* המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן. ברצוני להביע את הכרת תודתי לקרן בית שלום קיוטו על תמיכתה הכספית שאפשרה את קיום המחקר שבתשתית מאמר זה.

1 בעניין זה עדיין בולטים מאמריו היסודיים של י' היינמן, "אמנות הקומפוזיציה במדרש ויקרא רבה", הספרות ב, 4 (תשל"א), עמ' 808–834; Joseph Heinemann, "Profile of a Midrash: the art of composition in literary homily וראה בהן organic unity סביב תמה מרכזית. חוקרים אחרים הסתייגו מתפיסה זו והדגישו את David Stern, "Anthology and polysemy in classical Midrash", in: D. Stern (ed.) *The Anthology in Jewish Literature* (Oxford: Oxford University Press, Burton Visotzky, "The Misnomers 'Petihah' and 'Homiletic Midrash' as Descriptions for Leviticus Rabbah and Pesikta de-Rav Kahana", *JSQ* 18 (2011), pp. 19–31

2 בשנים האחרונות התפתח מאוד חקר מדרשי האגדה על ידי ניתוח צורני של סטרוקטורות שחוזרות במדרש ההומילטי. ראש המדברים בעניין הוא ארנולד גולדברג, וראה מאמרו: Arnold Goldberg, "Form-analysis of Midrashic literature as a method of description," *JJS* 36, 2 (1985), pp. 159–174

3 לסקירה בסיסית ראו י' ל' צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, תרגם מ"א ז'ק, ערך והשלים ח' אלבק, ירושלים תשי"ד, עמ' 81–87; יונה פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, א, תל אביב תשס"ו, עמ' 7; William G. Braude and Israel Kapstein, *Pesikta De-Rab Kahana: R. Kahana's Compilation of Discourses for Sabbaths and Festal Days* (London: Routledge & Kegan Paul, 1975), xxxiii–ci; H. Strack and G. Stemmerger, Introduction to the Talmud and Midrash, M. Bockmuehl (trans.), Minneapolis 1992, pp. 319–321

4 סקירה נאה של תולדות המחקר על הפסיקתא ראו Steven G. Sager, *Studies in three pisqaot of 'Pesikta de Rav Kahana'*, (UMI, Ann Arbor, 1990), pp. 1–32; מחקרים נוספים הראויים לציון בעניין זה: יעקב אלבוים במאמרו "שערי תשובה לעולם פתוחים: עיון במחזור הפתיחות של פרשת שובה בפסיקתא דרב כהנא", י' לוינסון, י' אלבוים וג' חזן-רוקם (עורכים), היגיון ליונה, ירושלים תשס"ז, עמ' 287–307, מבחין בסוגי חומר שונים בתוך פסקת "שובה", מהם עיבוד של חומרים ישנים, מהם פרי יצירתו של עורך הפסיקתא; מנחם הירשמן במאמרו, "פסיקתא דרב כהנא ופיידיאה", באותו קובץ, עמ' 165–178, מנסה לשרטט את התוכנית הכללית של המדרש, שלטעמו היא סובבת סביב המקדש ותכניו.

בשנים האחרונות אני עורך מחקר נרחב על הפסיקתא, מקורותיה התהוותה ועריכתה. במהלך מחקר זה הולכת ומתגבשת אצלי התפיסה שבכל פרשה מדרשית בפסיקתא המכונה "פסקה" ניתן להבחין בין סגנונות עריכה שונים בחטיבות השונות הכלולות בה. בחטיבת הפתיחתאות העומדת בראש כל פסקה, ולעתים אף בחטיבת החתימה העומדת בסופה, בולטת פעילותו היצירתית של העורך בעיבוד מקורותיו והתאמתם למסגרת רעיונית ספרותית קוהרנטית. אבל בגוף הפסקה – בחטיבה הפרשנית של הפסוקים, נראה שהעורך נוקט איפוק ואינו מרבה לעבד את מקורותיו או להפגין יצירתיות אחרת. במילים אחרות העורך רואה בחטיבת הפתיחתאות והחתימה של הפסקה את עיקר יצירתו והם המאפשרים לו להביע את רעיונותיו ותפישותיו. אבל החטיבה הפרשנית שבגוף הפסקה היא אנתולוגית יותר באופייה, היינו מטרתה לשמר באופן סמלי דרשות פרשניות על מספר מוגבל של פסוקים. חטיבה זו מאפשרת פחות ביטוי חופשי של העורך, שפועל בה יותר כמלקט. המבנה הרטורי של הפתיחתאות (וגם החתימות) מאפשר חירות יצירתית רבה מבדרשות פרשניות רגילות, שכן הדרשן או העורך חופשיים לבחור פסוקים מרחוק ולבנות עליהם את דרשתו. לעומת זאת בחלקים הפרשניים המשועבדים לרצף הפסוקים נוהג העורך להשתמש ביחידות גולמיות קדומות בלא שיטביע את חותמו עליהן. זאת ועוד, דרשות הפתיחתא והחתימה נושאות מעצם טיבן משמעויות רחבות בסדר הקריאה כולו ולכן משקפות באופן טבעי מעורבות יצירתית של העורך בבחירתן ואף בעיבודן.

2. פסקת "איכה" – רקע ליטורגי ומבנה כללי

במאמר זה אבקש לדון דווקא במקרה חריג בפסיקתא שאינו תואם את קווי המתאר הכלליים שלה, ודומני שבמקרה זה מקבלת שאלת העריכה משמעות ייחודית. כוונתי לפסקה ט"ו בפסיקתא דרב כהנא, הלוא היא "פסקת איכה".⁵ בדרך כלל כוללת הפסיקתא דרשות לקריאות התורה לשבתות מיוחדות ולמועדים, אבל באופן חריג היא כוללת גם חטיבה שלמה של דרשות להפטרות המיוחדות הנקראות מלפני תשעה באב ועד לראש השנה.⁶ מחזור הפטרות זה מכונה מימי הביניים "תלתא דפורענותא ושבע דנחמתא".⁷ הפסיקתא, שעל פי המשוער נערכה בארץ ישראל במאה השישית לספירה, היא העדות הקדומה ביותר לקיומו של מחזור הפטרות זה שאינו נזכר כלל בספרות המשנה והתלמוד. עדות נוספת לקיומו של המנהג ניתן למצוא אצל הפייטנים הקדומים, כדוגמת ינאי והקליר, שפעלו סביב אותה תקופה.⁸ ניתן אפוא לשער שמנהג קריאת מחזור הפטרות הפורענות והנחמה

5 פסקה זו זכתה כבר למחקר בסיס של לואיס בארת', שניתח את המבנה הספרותי שלה (Lewis M. Barth, "Literary Imagination and the Rabbinic Sermon; Some Observations," *WCJS* 7 [1977], pp. 29-36. אני מסכים עם תפיסתו היסודית ולפיה יש לראות בפסקה יצירה ספרותית מוקפדת המכוונת להביע את רעיונותיו של העורך. עם זאת ישנם הבדלים ניכרים בין ניתוחו של בארת' ובין זה שלי. ראשית, לדידו של בארת' ישנה משמעות ספרותית לכל חלקי הפסקה ובכלל זה לחלקים הפרשניים, ובמסגרת זו הוא מנתחם. לדעתי, כנזכר לעיל, עיקר טביעת ידיו של עורך הפסקה ניכר בחטיבת הפתיחתאות, ואילו החלק הפרשני הוא קדום ומשובץ כמו שהוא בפסקה. מאמרו של בארת' אף מתמקד בניתוח ספרותי של הפסקה, אך הוא לא עומד על היבטים אחרים הקשורים לפעולת העורך ולא על הזיקה של הפסיקתא למקבילות באיכה רבה ועל ההשלכות של זיקה זו על הבנתנו את פעילותו של העורך. לבסוף בארת' אינו עומד על המתח שבין משמעותיה של המילה "איכה" כתוכחה וכקניה ועל הזיקה של מתח זה למנהגי הקריאה שברקע הפסקה.

6 ייתכן שיש מקום לראות את עשר הפסקאות השייכות למחזור הפטרות סביב תשעה באב (פסקאות יג-כב; ועליהן יש להוסיף גם את פסקת "שובה") כיחידה ספרותית עצמאית במסגרת הפסיקתא, שכן הן מופיעות בכמה מכתבי היד כ"מדרש אפטרות" בפני עצמו (למשל כ"י פרמה של הפסיקתא). על כך ראו בינתיים במאמרו הנזכר לעיל (הע' 4) של יעקב אלבוים, עמ' 288–289; וראו מחקרו ההיסטורי של בארת': Lewis M. Barth, "The 'three of rebuke and seven of consolation' sermons in the 'Pesikta de Rav Kahana'", *JJS* 33, 1-2 (1982), pp. 503-515. אני סבור שיש להסכים לדעתו של בארת' שיש לראות במחזור הפטרות ובפסקאות התואמות אותן יחידה אחת שנקבעה בו זמנית בפעם אחת, ויש אף היגיון רב בתארוך שהוא מציע ליחידה מדרשית זו למחצית השנייה של המאה החמישית.

7 ראה למשל במחזור ויטרי ס' רסב (מהד' הורוויץ, ברלין תרפ"ג, עמ' 224).

8 על הקרובות של ינאי למחזור הפטרות ראה צ"מ רבינוביץ', מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ז, כרך ב, עמ' 300–342; על הקליר ראה שולמית אליצור, קדושתאות של קליר קדושה ושיר: קדושתאות לשבתות הנחמה, ירושלים, תשמ"ח.

התפתח בארץ ישראל סמוך לתקופה זו כדי ליצור תהליך ליטורגי-קהילתי של אבלות ונחמה כהתמודדות עם חורבן המקדש.⁹ לאחר מכן התפשט המנהג בכל תפוצות ישראל.¹⁰ שתי ההפטרות הראשונות במחזור הפורענות כפי שמשקף בדרשות הפסיקתא הן שני הפרקים הראשונים של ספר ירמיהו: "דברי ירמיהו" ו"שמעו דבר ה'", כפי שאכן נוהגות רוב קהילות ישראל.¹¹ ואולם בעניין ההפטרה השלישית ישנו פער בין מה שמשקף בפסקה המתאימה בפסיקתא ובין המנהג הנפוץ.¹² על פי המנהג הנפוץ ההפטרה הנהוגה בשבת הסמוכה לתשעה באב היא הפטרת "חזון ישעיהו" בפרק א' של ישעיהו. אבל בפסיקתא הפסקה השלישית במחזור הוא פסקת "איכה". במבט ראשון ניתן להניח שהפסקה מכוונת לפסוק "איכה היתה לזונה" שבישעיהו א 21, ולפי זה מנהג הפסיקתא קרוב למנהג הרווח לקרוא את "חזון ישעיהו" שבתחילת הפרק, וכך אכן הבינו רוב מעתיקי המדרש.¹³ ואולם די בעיון שטחי בפסקה כדי לראות שקביעה זו של המעתיקים אינה כה פשוטה. לאמתו של דבר, מבנה הפסקה מציג לפנינו חידה מפתיעה. חטיבת הפתיחתא של הפסקה מכוונת כולה למילים "איכה ישבה בדד" הפותחות את מגילת איכה הנקראת בתשעה באב.¹⁴ לעומת זאת החטיבה הפרשנית של הפסקה, הכוללת חמש דרשות פרשניות, מכוונת ל"איכה היתה לזונה" ולעוד כמה פסוקים מספר ישעיהו.¹⁵

מבנה זה של הפסקה ייחודי וחריג בנוף הפסיקתא, שבה כל הפסקאות ערוכות עריכה אחידה וקוהרנטית סביב קריאה אחת. ניתן לשער שמבנה מורכב זה של הפסקה משקף פשרה בין שני

9 על אודות מחזור ההפטרות והפואטיקה המיוחדת שלו ראה: Elsie R. Stern, "Transforming Comfort: Hermeneutics and Theology in the Haftarat of Consolation," *Prooftexts* 23, 2 (2003), pp. 150–181 ובספרה *From Rebuke to Consolation: Exegesis and Theology in the Liturgical Anthology of the Ninth of Av Season*, Providence: Brown Judaic Studies, 2004, שבו היא משווה בין מחזור ההפטרות ובין ביטויי בפסיקתא דרב כהנא, בפיוטי קליר ובתרגום יונתן. היא נוגעת שם בפסקת "דברי ירמיהו" ובפסקת "נחמו נחמו", אך דבריה אינם רלוונטיים למאמר זה.

10 אלבוגן שיער שמקורו של המנהג בבבל, שכן אינו נזכר ברשימות ההפטרות של המחזור התלת-שנתי שהיה נוהג בארץ ישראל, אך היינמן העיר בצדק שאין כלל מקום לצפות להזכרתן שם, שכן סדרי הקריאה וההפטרות בארץ ישראל אינם קשורים לתאריכים מסוימים בלוח השנה. אבל מסתבר יותר שמקור המנהג בארץ ישראל, כפי שעולה מן הפסיקתא. ועוד מסתבר שבבבל המנהג לא היה ידוע כלל, כפי שעולה משתיקת הבבלי ומכך שפיוטים מבבל נוגעים להפטרות רגילות לשבתות אלו ולא להפטרות המחזור (ע"צ מלמד, "לגלגוליהן של הפטרות אחדות", תרביץ כד [תשט"ו], עמ' 75–76). בסידור רס"ג נזכר המחזור באופן חלקי מאוד (נפתלי וידר, "השלמות ותיקונים לסידור רב סעדיה גאון", ספר אסף [תשי"ג], עמ' 242–245; והופיע גם בספרו, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ח, כרך ב, עמ' 626–630).

11 על פי הרמב"ם, הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק י הלכה יט, "נהגו העם להיות מפטירין קודם תשעה באב בשלש שבתות בדברי תוכחות, שבת ראשונה מפטירין בדברי ירמיהו, שנייה חזון ישעיהו, שלישית איכה היתה לזונה". המנהג שמתעד הרמב"ם משקף ככל הנראה סוג של פשרה בין המנהג הארץ-ישראלי המשתקף בפסיקתא ובין דברי הבבלי במגילה דף לא ע"ב: "ראש חדש אב שחל להיות בשבת מפטירין חדשים ומועדיכם שנאה נפשי היו עלי לטרח" (כלומר הפטרת "חזון ישעיהו"). ליתר הרחבה בהסבר מנהג הרמב"ם ראה במאמרו של מלמד הנזכר לעיל, וראה תשובת רש"ג בעניין זה (תשובות הגאונים, סימן כב, מהד' הרכבי, ברלין תרמ"ז, עמ' 9). אבל בעלי התוספות ראו במנהג הפסיקתא את המנהג המחייב ודחו את דעת הבבלי (או שניסו ליישבו). ראה תוספות מגילה לא ע"ב ד"ה ראש חדש אב.

12 על אודות מנהגי ההפטרה לשבת זו ראה נתן פריד, אנציקלופדיה תלמודית, י, עמ' א-לא, והנספח: "רשימת ההפטרות לשבתות השנה לפי המקורות והמנהגים", עמ' תשב-תשכג.

13 כותרת הפסקה משתנה מכתבי יד אחד לאחר. בכ"י א (אוקספורד-בודלי, קטלוג נויבאוואר 1/151), שהוא הבסיס למהדורת מנדלבוים, ובקטע גניזה (Cambridge, CUL: T-S 12.191) כתוב רק "איכה", אך בכ"י א (אוקספורד-בודלי, קטלוג נויבאוואר 4/2339), פ (פרמא-פלטינה 2/3254), א (אוקספורד-בודלי, קטלוג נויבאוואר 152) מפורש בכותרת "איכה היתה לזונה". רק בכ"י צ (פריס-כי"ח A 47 H), שהוא הבסיס למהדורת בובר, כתוב "איכה ישבה בדד", אך בובר סטה במקרה זה מגרסת כתב-יד זה בהנחה שהיא שגויה.

14 בכתבי היד א, צ ובמהדורות בובר ומנדלבוים המבוססות עליהם כל הפתיחתאות מסתיימות בציטוט מלא של "איכה ישבה בדד" (למעט האחרונה שאין לה כלל סיומת הולמת, ועל כך ראה להלן). בכמה מכתבי היד הסימיות כוללות רק ציון של המילה "איכה", אך ברור למדי שהכוונה היא ל"איכה ישבה בדד".

15 חמש הדרשות הפרשניות נוגעות לפסוקים כא–כד, והחתימה נוגעת לפסוק כז.

מנהגי קריאה מתחרים שהכיר עורך הפסקה. חטיבת הפתיחתאות משקפת מנהג לקרוא את מגילת איכה כהפטרות השבת שלפני תשעה באב, שיש לו אולי סימוכין אצל הפייטנים הקדומים.¹⁶ אלא שהחלק הפרשני משקף מנהג אחר שלפיו קראו את הפטרות "איכה היתה לזונה".¹⁷ ואולם השערה זו בדבר שני מנהגי קריאה שאחד מהם הוא מגילת איכה מעט קשה, שכן בדרך כלל מקובל שקריאת ההפטרות הייתה מן הנביאים ולא מן הכתובים.¹⁸ מגילת איכה שייכת לכאורה לכתובים, אלא אם כן ייחוסה לנביא ירמיהו הופך אותה בעיני המסדרים לחלק מספרות הנבואה.¹⁹ ואולם לא די בהנחה, שכשהיא לעצמה אינה מוכחת,²⁰ ולפיה העורך הכיר שני מנהגי קריאה כדי להסביר את הבחירה הספרותית שלו לעצב את הפסקה באופן שבו היא עוצבה. העורך יכול היה לתת פתרונות אחרים במקרה שלפניו שני מנהגים מתחרים. למשל, אנו מוצאים בפסיקתא שתי פסקאות התואמות שני מנהגי קריאה שונים לפסח²¹ או פסקה אחת בלבד המשקפת את מנהג הקריאה המאוחר בחג השבועות.²² והנה כאן בחר העורך משום מה לייחד פסקה אחת המשקפת בו זמנית את שני המנהגים, אם אכן היו כאלה.²³

- 16 בעניין ייני פרסם זולאי בספרו קרובה של ייני המיוסדת על פסוקי "איכה ישבה בדד", אך רבינוביץ' לא כלל אותה בספרו, ככל הנראה מפני שלדעתו ייחוסה ליניי אינו ודאי. זולאי ראה בפיוט זה ראייה לקריאת מגילת איכה בשבת זו. וראה מ' זולאי, "מחקרי ייני", בתוך: ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב, ברלין תרצ"ו, עמ' שיג, הע' 5; ע"צ מלמד (לעיל הע' 10), עמ' 77-78; נתן פריד, הפטרות אלטרנטיביות בפיוטי ייני ושאר פייטנים קדומים, סיני סא (תרצ"ז), עמ' רעה הע' 80. בעניין הקליר פרסם עזרא פלישר חלק מקדושתא לשבת איכה במאמרו: "לוח מועדי השנה בפיוט לר' אלעזר בירבי קיליר", תרביץ נב, ב (תשמ"ג), עמ' 223-272. גם אצל פייטנים מאוחרים ישנם ממצאים דומים. ראה שולמית אליצור, פיוטי ר' אלעזר ברבי קילר, עמ' 334. על כל העניין ראה בנימין אליצור, פסיקתא רבתי: פרקי מבוא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 86-87; ולאחרונה חזר על הדברים ביתר פירוט במאמרו "מפורענות לנחמה: מנהגי הקריאה וההפטרות הקדומים בשבתות הפורענות והנחמה ובתשעה באב", דרך אגדה יב (תשע"ג), עמ' 267-282.
- 17 מאיר איש-שלום משער בפירושו לפס"ר דף קלג ע"א שבתחילה היו מפטירים רק בירמיהו בשלש השבתות, ובישעיהו רק כשראש חודש חל בשבת כנזכר בבבלי. כך הוא מסביר מדוע אין בפס"ר פסקה מתאימה ל"איכה היתה לזונה". ואולם ישנו פיוט המוקדש להפטרות זו של פייטן ששמו ר' יהודה, אשר נראה שלא פעל לאחר המאה השמינית, ראה W.J. van Bakkum, *The Qedushta 'ot of Yehudah According to Genizah Manuscripts*, Groningen, 1988, p. 551
- 18 על הסיבות האפשריות לכך ראה שמואל וינגרטן, "ראשיתן של ההפטרות, מתי התחילו בהן", סיני פג, ג-ד (תשל"ח), עמ' קכב-קכג; ואפשר שהעניין קשור עם איסור הקריאה בכתובים בשבת המופיע במשנה שבת טז:א. וראה ש"י פרידמן, "תוספתא עתיקתא: ליחס מקבילות המשנה והתוספתא [א] – כל כתבי הקודש (שבת טז, א)", תרביץ (תשנ"ג), עמ' 313-338.
- 19 ניתן להעלות השערה נוספת ולפיה שני מנהגי הקריאה לא היו מתחרים אלא מקבילים, היינו המנהג היה לקרוא את מגילת איכה לפני קריאת התורה וגם את ההפטרות בישעיהו לאחריה, וכך נוצר מעין דיאלוג בין קינת ירמיהו לתוכחת ישעיהו. ואולם להשערה מעין זו אין כל סימוכין.
- 20 בזה אני מסכים עם הסתייגותו של בנימין אליצור (פסיקתא רבתי, עמ' 88 הע' 91; מפורענות לנחמה, עמ' 272) מקביעותיהם של קודמיו על אודות מנהג הקריאה.
- 21 פסקת "שור או כשב" תואמת את המנהג הקדום הנזכר במשנה, ואילו פסקת "ויהי בחצי הלילה" תואמת מנהג אחר. על אודותיה ראה מאמרי 'And It Happened at Midnight' from Pesikta de-Rav Kahana," *AJS Review*, 40/2 (2016), pp. 241-259.
- 22 במקרה זה הפסיקתא אינה כוללת פסקה לקריאה "שבעה שבעת" המתועדת במשנה אלא רק את פסקת "בחודש השלישי" התואמת מנהג אחר הנזכר בתוספתא. על אודותיה ראה מאמרי 'In the Third Month': Shavuot and the Redaction of Pesikta de-Rav Kahana 12," *Journal of Ancient Judaism*, 6/1 (2015), pp. 143-156.
- 23 כמובן ניתן להעלות השערות על אודות תוספות מאוחרות ושגיאות מעתיקים שהביאו להיווצרות הפסקה החרגה, אך אין לכך כל יסוד בממצא כתבי היד של המדרש. יתרה מזאת, במקרה שלנו גרסת הפסיקתא מחוזקת על ידי קטע גניזה מזרחי קדום Cambridge, CUL: T-S 12.191, שפרסמו נחמיה אלוני וא' דיאס מאצ'ו, "פסיקתא דרב כהנא בניקוד ארץ ישראלי", לשוננו כג (תשי"ט), עמ' 57-71. לדעתם קטע הגניזה הוא מהמאה השמינית או התשיעית.

ייתכן שחלק מההסבר להכרעת העורך הוא טיב החומרים שעמדו לפניו. מגילת איכה נקראה בתשעה באב מקדמת דנא, לפחות מסמוך לאחר חורבן בית שני ואולי אף קודם לכן.²⁴ נסיבות ליטורגיות כקריאת המגילה בציבור הן המניע להתהוותן של פתיחתאות, שמהותן פרפורמטיבית לפני קהל.²⁵ נראה אפוא לשער שנוצרו במשך הזמן פתיחתאות רבות על "איכה ישבה בדד", ורבות מהן אף שוקעו במדרש איכה רבה [להלן: איכ"ר], ובהן עשוי היה להיות לעורך הפסיקתא שימוש ספרותי משני. ואמנם לכל חמש הפתיחתאות המרכיבות את חטיבת הפתיחתאות של הפסקה ישנן מקבילות קרובות במדרש איכ"ר, ואפשר שממנו הן לקוחות או מאחד ממקורותיו.²⁶ לעומת זאת קריאת "איכה היתה לזונה" שבישעיהו אינה קריאה ותיקה ולא נוצרו עליה פתיחתאות אלא רק דרשות פרשניות כחלק מהמצאי הכללי של חומר פרשני על המקרא כולו.²⁷ עורך הפסקה השתמש בחומרים שעמדו לרשותו והותירם ללא עיבוד ניכר, וכך נוצר הפער בין חטיבת הפתיחתאות ובין החטיבה הפרשנית.

3. ניתוח ספרותי-מבני של פסקת איכה

ועדיין מעבר לחומרים המשוערים שעמדו לרשות העורך יש לנסות ולהסביר את שיקוליו ובחירותיו הספרותיות באופן שבו בחר לעצב את פסקת "איכה". מדוע הוא בחר להותיר את הפער התוכני המפתיע בין חטיבת הפתיחתאות המכוונת ל"איכה ישבה בדד" ובין החטיבה הפרשנית המפרשת את פסוקי "איכה היתה לזונה", והלוא בדרך כלל מתגלה עורך הפסיקתא כעורך יצירתי שאינו מנע מלעבד את מקורותיו, בפרט בחטיבות הפתיחתאות שלו, כדי שיתאימו לעיצוב הספרותי הכללי של הפסקאות?²⁸ לכאורה, לא היה על העורך אלא לעבד את סיום הפתיחתאות וכך להתאימן לקריאת "איכה היתה לזונה", למשל בהוספת התבנית "כיון שחטאו הוכיח אותם ישעיהו איכה היתה

24 אמנם המקור המפורש לקריאת איכה בציבור בתשעה באב הוא מסכת סופרים (יה:ה) המאוחרת, אולם רמזים לקריאה זו יש כבר בספרות האמוראים. ראה למשל ירושלמי, שבת טז א: "דלמא רבי ורבי חייה רבא ור' שמעאל בי רבי יוסה היו יושבין ופושטין במגילת קינות ערב תשעה באב שחל להיות בשבת מן המנחה ולמעלה. ושיירו בה אל"ף ב"ת אחד" (על אודות הגרסה "מן המנחה ולמעלה" ראה ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים, תרצ"ה, כרך א, עמ' 193; וראה מקבילה ויק"ר טו:ד, מהד' מרגליות, עמ' שכח). על אודות האפשרות שצינו את תשעה באב כבר בזמן הבית ראה Philip S. Alexander, "Was the ninth of Av observed in the Second Temple period?: Reflections on the concept of continuing exile in early Judaism," *Envisioning Judaism, Studies in Honor of Peter Schäfer I* (2013), pp. 23-38

25 בתפיסה זו אני הולך בעקבות מחקריו פורצי הדרך של יוסף היינימן בדבר מקורן של הפתיחתאות בדרשות בציבור: "הפתיחות במדרשי אגדה: מקורן ותפקידן", הקונגרס העולמי למדעי היהדות 2, 4 (תשכ"ט), עמ' 43-47; Joseph Heinemann, "The proem in the Aggadic Midrashim: a form-critical study," *Scripta Hierosolymitana* 22 (1971), pp. 100-122; ובקבוצת ממשכו, אביגדור שנאן, "לתורת הפתיחה", מחקרי ירושלים בספרות עברית א (תשמ"א), עמ' 133-143. אלא שאין כזה כדי להתעלם מהתפתחות התפיסות במחקר הרואות בפתיחתאות יצירות ספרותיות מלאכותיות של העורך (ראה Richard S. Sarason, "The 'petihtot' in Leviticus Rabba: 'oral homilies' or redactional constructions?" *JJS* 33, 1-2 [1982], pp. 557-567), שכן הדברים עולים בקנה אחד, היינו הרקע להופעת הפתיחתאות כצורה רטורית נפוצה הוא דרשות בעל פה, כפי שהינימן סבר, אך ריבוי הפתיחתאות בחיבורים שלפנינו הוא תוצר של פעילות עריכתית במסגרת קונבנציה ספרותית. לפי שעה ההבחנה בין שני סוגי הפתיחתאות היא אינטואיטיבית ותלויה בטעמו של הקורא, אך יש לקוות שמחקר נרחב ויסודי יציע כיוונים מבוססים יותר של הבחנות בין הסוגים (ראה במאמרו של שטרן, הנזכר לעיל, בהע' 1, עמ' 129-132).

26 איני טוען בהכרח לזיקת שימוש ישיר של עורך הפסיקתא במדרש איכ"ר כפי שהוא לפנינו. זוהי זיקה קשה להוכחה, ואין בה צורך בדיון הנוכחי. טענתי היא שהחומר המקורי-הגולמי שבו השתמש עורך הפסיקתא נוצר בזיקה למגילת איכה והשתמר בצורתו המקורית באיכ"ר, ואילו בפסיקתא הוא משני ומעובד. קביעה זו נבדקת כאן רק בזיקה לדרשות שבפסקת איכה, אך אציין שהיא נסמכת על קריאה משווה של כל החומר המדרשי הרב שבמחזור ההפטרות שבפסיקתא המקביל למדרש איכ"ר.

27 דרשות פרשניות אלו כוללות בין השאר חומרים אמוראיים קדומים ואינן נראות כעיבודים משניים של העורך. 28 איני טוען בהכרח שעורך הפסקה שלנו הוא שעריך את כל הפסיקתא, שכן אפשר שכמה עורכים עסקו בכך. בכל זאת יש להבין את הכרעותיו של העורך הספציפי על רקע הפסיקתא כולה. האפשרות שצורתה חזריגה של הפסקה שלנו היא תוצאה של חוסר תשומת לב של עורך או של יצירתיות מוגבלת שלו נראית לי בלתי סבירה.

לזונה".²⁹ ומדוע אפוא בחר העורך במקרה זה "לכבד" את מקורותיו ולהותירם כפי שהם וכך ליצור פער תוכני מהחטיבה הפרשנית?

דומני שעיון זהיר בפסקה מגלה בכל זאת עיבוד עדין של מקורות וסידורם מתוך מגמה רעיונית קוהרנטית. אבקש להציע שמגמתו של העורך הייתה ליצור פסקה המכוונת בעיקר כנגד קריאת "איכה היתה לזונה", שהייתה ככל הנראה המנהג העיקרי בעיניו, ועם זאת לטעון את תיבת "איכה" שבישעיה במשמעות נוספת על העולה מההקשר המקומי שם. מגמתו הייתה לבטא את המתח שבין נימת התוכחה המאפיינת את התקופה הקודמת לתשעה באב ובין נימת הקינה העומדת במרכז הליתורגיה של תשעה באב עצמו. מתח זה מגולם בעיני העורך במשמעויותיה השונות של המילה "איכה". חטיבת הפתיחתאות נותנת ביטוי הן לתוכחה והן לקינה על ידי העיסוק במילים "איכה ישבה בדד", ואילו החטיבה הפרשנית מתמקדת בעיקר במוטיב התוכחה שבמילים "איכה היתה לזונה". בין שתי החטיבות שובצה דרשת מעבר, המחדדת את המתח שבין שני המוטיבים הנזכרים. כדי להמחיש את טענתי נעיינ תחילה עיון שטחי בחטיבת הפתיחתאות, לאחר מכן ניגע ביתר פירוט בשתיים מן הפתיחתאות שבהן יש עניין מיוחד, ולבסוף נעיינ בדרשת המעבר:³⁰

מיקום באיכ"ר	מוטיב מרכזי	סיומת הפתיחתא	ראש הפתיחתא
5 פתיחתא	חטא ישראל + קינת הקב"ה	הכנסתי אותן לארץ ישראל וציויתים ועברו על ציוויי, ודנתי אותן בגירושין ודנתי אותם בשילוחים וקוננתי עליהם "איכה".	[א] ר' אבהו בשם ר' יוסי בר חנינה פתח "והמה כאדם עברו ברית שם בגדו בי" (הושע ו...7)
4 פתיחתא	קינת ישראל	אמרה כנסת ישראל... וכיון שנגעה בי ידך ישבתי בדד, "איכה ישבה בדד".	[ב] ר' אבא בר כהנא פתח "לא ישבתי בסוד משחקים ואעלוז" (ירמיה טו 17)...
דרשה פרשנית א:א	קינת הקב"ה	מלך בשר ודם אבל מה הוא עושה, אמרו לו יושב ומקונן, אמ' להם אף אני עושה כן, "איכה ישבה בדד".	[ג] בר קפרא פתח "ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה ולחגור שק (ישעיה כב 12)..."
3 פתיחתא	קינת הקב"ה	ורבנן אמרין למלך שהיו לו שנים עשר בנים... וכיון שמתו כולן התחיל מקונן עליהם, איכה ישבה בדד.	[ד] כה אמר י"י צבאות התבוננו וקראו למקוננות ותבואנה וגו' (ירמיה ט 16)...
2 פתיחתא	חטא ישראל (ביטול תורה)	כי מאסו את תורת י"י צבאות (שם), זו תורה שבכתב, ואת אמרת קדוש ישראל נאצו (שם), זו תורה שבפה.	[ה] ר' אבא בר כהנא פתח מי האיש החכם ויבן את זאת ואשר דבר פי י"י אליו ויגידה על מה אבדה הארץ וג' (ירמיה ט 11)...

29 אמנם לא לכל הפתיחתאות שבחטיבה ניתן להצמיד סיומת כזאת, למשל פתיחתא ב עוסקת במילה "בדד" ולא במילה "איכה" ולא ניתן להמירה בסיומת שתתאים ל"איכה היתה לזונה", אולם נוכח מצאי הפתיחתאות העשיר על "איכה" שיש להניח שעורך הפסיקתא הכיר לפחות את חלקו, השאלה עומדת במקומה ואף מתחזקת. למשל, לארבע עשרה מתוך שלשים ושש הפתיחתאות המרכיבות את חטיבת "פתיחתא דחכימי" באיכ"ר יש סיומת תבניתית מלאכותית ואין כל בעיה להחליף את התבנית שלהן כפי שהצעת.

30 הטקסט מתוך מהדורת דב מנדלבוים, נויארק: ביהמ"ד לרבנים, תשכ"ב, עמ' 249–256.

כאמור, כל חמש הפתיחתאות המרכיבות את החטיבה מובאות גם במדרש איכ"ר בצורה דומה,³¹ ואפשר שעורך הפסקה שאב אותן משם או ממקורו הקדום של איכ"ר.³² קשה לדעת אם הרכב החטיבה בפסקה שלנו משקף בחירה ספרותית של העורך של אותן פתיחתאות מתוך המגוון הרחב שבאיכ"ר המוכר לנו, או שמא אלו הפתיחתאות שהיו לפניו באותו מקור קדום.³³ בעניין זה יש לציין שכל חמש הפתיחתאות הראשונות של חטיבת "פתיחתא דחכמי" שבאיכ"ר משובצות בפסיקתא,³⁴ וכולן אינן מסתיימות בפורמולה האחידה "המלאכותית" הרווחת באותה חטיבה – "כיון שגלו קונן עליהם ירמיהו איכה", אלא יש להן סיומת טבעית מגוונת המעידה על אותנטיות.³⁵ עובדה זו עשויה ללמד שפתיחתאות אלו הן שהיו באותו קובץ קדום, ואילו שאר הקובץ נוסף לאחר זמן. מכל מקום, דומני שניתן להציע בזהירות כיוון חשיבה להסבר בחירתו של העורך בפתיחתאות המסוימות שכלל בחטיבתו ולאופן שבו סידר אותן. על פי כיוון זה העורך בחר בפתיחתאות מסוימות הנושאות מטען רעיוני חשוב למשמעות המילה "איכה".³⁶

פתיחתא א' שהוצבה כאן בראש החטיבה היא הפתיחתא החמישית באיכ"ר,³⁷ והיא מבוססת על פסוק מהושע הנדרש באופן המשווה בין גורלו של האדם הראשון ובין גורלם של ישראל.³⁸ הפתיחתא מכילה את שני המוטיבים המרכזיים בחטיבה: בעיקרה מדגישה הפתיחתא את מוטיב התוכחה, החטא ועונשו – "וציויתים ועברו על ציווי ודנתי אותן בגירושין ודנתי אותם בשילוחים", ובשוליה מזכירה הפתיחתא גם את מוטיב הקינה של הקב"ה על עמו – "וקוננתי עליהם איכה". בזה הפתיחתא הראשונה היא מעין קריאת כיוון לכל שאר החטיבה. גם הפתיחתא האחרונה בחטיבה, שהיא השנייה באיכ"ר, מתמקדת במוטיב התוכחה, החטא ועונשו – "על מה אבדה הארץ... כי מאסו את תורת י"י צבאות". בכל גרסאות המדרש שבידנו חסרה הפתיחתא את מטבע הסיום שלה, המובא במקבילה באיכ"ר: "וכיון שהשליכו דברי תורה לארץ התחיל ירמיהו מקונן עליהם איכה". ייתכן כמובן שמדובר בהשמטה של המעתיקים, אך היות שאין לכך סיוע בעדי הנוסח, הרי יש לראות בכך השמטה מכוונת. ניתן לשער שעורך הפסקה רצה להותיר את הפתיחתא האחרונה "פתוחה" ללא החתימה שלה, שכן חתימה זו כמו הפורמולה הרווחת באיכ"ר מכוונת את המסר של הדרשה לכיוון

31 פתיחתא ג חריגה כשבאיכ"ר היא מופיעה כדרשה פרשנית ולא כפתיחתא. להלן אדון בה בנפרד.
32 חטיבת הפתיחתאות הגדולה המוצבת בראש מדרש איכה רבה המכונה "פתיחתא דחכמי" יוצרת רושם ברור של פעילות עריכתית ספרותית. למשל, מספר הפתיחתאות הוא מכוון – 36 כחשבון המילה "איכה"; סדר הפתיחתאות הוא לפי מפתח שמי ומספרי; וישנה פורמולה אחידה החוזרת בסיומן של רוב הפתיחתאות הנראית מלאכותית. ממצאים אלו וגם אחרים הביאו כמה מהחוקרים לראות בחטיבת הפתיחתאות חלק עצמאי שנוסף למדרש איכה רבה בשלב מאוחר. על כל זה ראה פנחס מנדל, מדרש איכה רבתי: מבוא, ומהדורה ביקורתית לפרשה השלישית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, עמ' 188–196.

33 איני מנסה לטעון שעורך פסקת איכה הכיר את חטיבת הפתיחתאות של מדרש איכ"ר כפי שהיא לפנינו, שכן כל הטיפול בחטיבה זו בעייתי בעת הזאת משום שאין בידי החוקרים אלא נוסח אחד לפתיחות אלה – נוסח הדפוס (שכן בכתב היד של מהד' בובר, המשקף נוסח שונה מנוסח הדפוס לאורך כל המדרש, חסרות הפתיחות ולכן נאלץ בובר להעתיק את נוסח הפתיחות במהדורתו מתוך נוסח הדפוסים). במצב זה אי אפשר לערוך מחקר השוואתי בדוק על תוכן הפתיחות באיכ"ר, סידורן והקשרן, לעומת הפתיחות בפדר"כ, עד שיובהר הנוסח של לפחות מקצת מן הגרסאות האחרות שבכתבי היד.

34 סך הכול עשר פתיחתאות מאיכ"ר מובאות בפסקאות שביחידת ההפטרות שבפסיקתא.
35 הפתיחתא הראשונה באיכ"ר היא ככל הנראה המקור לאותה פורמולה "לפיכך קונן עליהם ירמיהו", שכן בה הפורמולה טבעית להקשר: מפני שלא שמעו תוכחה ישעיהו הגיעו לקבל את קינת ירמיהו. פתיחתא זו עיבד ושייך עורך הפסיקתא בראש פסקת "דברי ירמיהו", שבה נבואת ירמיהו עומדת במרכז.

36 ברור שגם שאר הפתיחתאות באיכ"ר קשורות קשר כלשהו לנושא, אך בהן המסר העיקרי קשור לסיומת "לאחר שגלו קונן עליהם ירמיהו" או לעניינים אחרים הנוגעים לתשעה באב, ואין הן נוגעות במוטיבים של "תוכחה" או "קינת הקב"ה" המרכזיים בפסקה שלנו.

37 מקבילה נוספת מובאת בבראשית רבא יט:ט (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 179). גם שם מדובר לדעתי בפתיחתא קדומה לאיכה, אך השווה דברי תיאודור שם במנחת יהודה.

38 מצאנו את מוטיב הדמיון לאדם הראשון הפותח עוד ארבע פסקאות, וייתכן שיש כאן העדפה עקיבה של מוטיב זה.

הקינה של ירמיהו. אלא שרצה העורך להותיר את המוטיב של החטא והתוכחה, שיתקשר מיד בהמשך לדרשת המעבר שנעסוק בה להלן.³⁹ יוצא אפוא שבשתי הפתיחתאות העומדות בראש החטיבה ובסופה מודגש ממד התוכחה שבמילה "איכה". לעומת זאת הפתיחתא השלישית והפתיחתא הרביעית, המשובצות בלב החטיבה מדגישות ממד אחר של המילה "איכה", הוא ממד הקינה שמקונן הקב"ה על עמו. פתיחתא ד', השלישית באיכ"ר, מבוססת על הפסוק מירמיהו "כה אמר ה' צבאות התבוננו וקראו למקוננות ותבואנה".⁴⁰ פתיחתא זו מציגה את הקינה של הקב"ה כשיא תהליך האבל שלו על עמו, כמלך שאיבד את כל בניו. פתיחתא ג' עוסקת אף היא בקינת הקב"ה על עמו ובה היא מהווה מבוא ראוי לפתיחתא ד'. פתיחתא זו מפרטת את כל ביטויי האבל המעשיים שהקב"ה נוהג, בדיוק כמו מלך בשר ודם. שלא כשאר הפתיחתאות בחטיבה, שלהן יש מקבילות מדויקות באיכ"ר, המקבילה לפתיחתא זו באיכ"ר היא דרשה פרשנית.⁴¹ ברצוני לטעון שהפתיחתא שלפנינו היא עיבוד משני של הדרשה באיכ"ר ולא פתיחתא אותנטית עצמאית. להמחשת הטענה מוצגות להלן שתי המקבילות בטבלה:

פדר"כ טו ג	איכ"ר א:א
בר קפרא פתח ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה ולחגור שק (ישעיה כב 12). א' הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת, מלך בשר ודם אבל מה הוא עושה, אמרו לו תולה שק על פתחו, א' להן אף אני עושה כן... ועוד שאל להם מלך בשר ודם אבל מה הוא עושה, אמרו לו מכבה את הפנסים, אמ' להם אף אני עושה כן...	אמר רב נחמן אמר שמואל משום ריב"ל ⁴² קרא הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת אמר להם מלך בשר ודם כשמת לו מת והוא מתאבל מה דרכו לעשות, אמרו לו תולה שק על פתחו, אמר להם אף אני כך אני עושה... מלך בשר ודם מה דרכו לעשות, אמרו לו מכבה את הפנסין, אמר להם כך אני עושה... מלך בשר ודם מה דרכו לעשות, כופה את המטות, כך אני עושה... מלך בשר ודם מה דרכו לעשות, הולך יחף, כך אני עושה... מלך בשר ודם מה דרכו לעשות מבזע פורפירא שלו, כך אני עושה... מלך בשר ודם מה דרכו לעשות יושב ודומם, כך אני עושה...
ועוד שאל להם מלך בשר ודם אבל מה הוא עושה, אמרו מהלך יחף, א' להם אף אני עושה כן... ועוד שאל להן מלך בשר ודם אבל מה הוא עושה, אמרו לו יושב ודומם, א' להן אף אני עושה כן... ועוד שאל להן, מלך בשר בדם אבל מה הוא עושה, אמרו לו מכפה את המיטות, אמ' להם אף אני עושה כן...	

39 לדעת אברהם גולדברג, "[על] דב מגדלבוים (מהדיר), 'פסיקתא דרב כהנא', קרית ספר מג (תשכ"ח), עמ' 76, הדרשה הבאה (סעיף ו במהד' מגדלבוים) היא המשך הפתיחתא וחותרת אותה כראוי בציטוט הפסוק "איכה ישבה בדד". להלן אציג את תפיסתי על אותה דרשה, שבעיניי משמשת דרשת מעבר.
40 כאן הפתיחתא אנונימית, אך באיכ"ר היא מובאת (ברוב עדי הנוסח) בשמו של ר' אבא בר כהנא.
41 היא מופיעה שם פעמיים: איכ"ר א:א (מהד' בובר, עמ' 42); ג:כח (מהד' בובר, עמ' 133).
42 הדרשה מובאת באיכ"ר בשם חכמים שונים, ונראה שהגרסה הנכונה צריכה להיות "ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יהושע בן לוי". אפשר שהפתיחתא אצלנו הובאה בשם בר קפרא כיוון שלפני עורך הפסקה עמדה מסורת מסירה מלאה יותר, ובהחלט אפשר שריב"ל קיבל את הדברים מבר קפרא (ראה למשל: ויק"ר כג:ט; במדב"ר נשא י:כב; תנחומא וירא ט).

ועוד שאל להם, מלך בשר ודם אבל מה הוא עושה, אמרו לו מבזע פירפרין שלו, אמ' להם אף אני עושה כן...	מלך בשר ודם אבל מה דרכו לעשות יושב ובוכה כך אני עושה דכתיב "ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה" (ישעיה כב:יב)
ועוד שאל להם מלך בשר ודם אבל מה הוא עושה, אמרו לו יושב ומקונן, אמ' להם אף אני עושה כן, "איכה ישבה בדד" (איכה א: א).	

הדרשה באיכ"ר משולבת ברצף דרשות פרשניות לפסוק "איכה ישבה בדד" ומפתחת את מוטיב הקינה של הקב"ה על עמו.⁴³ על פי הדרשה הקב"ה שואל את המלאכים כיצד מלך בשר ודם מתאבל, ובהתאם לתשובותיהם הוא עצמו נוהג. הדרשה כוללת שבע צלעות המסודרות בסדר המשקף תהליך אבלות גובר והולך מבחון-פנימה: תולה שק על פתחו; מכבה את הפנסים; כופה את המיטות; הולך יחף; מבזע פרפרין שלו (קורע את בגדו); יושב ודומם; ולבסוף יושב ובוכה. הדרשה מסתיימת בשיאה כאשר המלך עצמו בוכה, והפסוק המובא לראיה הוא הפסוק החזק מכל שלל המובאות שצוטטו בדרשה: "ויקרא ה' אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה" (ישעיה כב 12).⁴⁴ לעומת זאת במקבילה בפסיקתא הוקדם הפסוק האחרון לראש הדרשה כדי לשמש "פסוק מרחוק", אך אין הוא מוצמד לשום צלע מסוימת. הצלע האחרונה שוכתבה ל"יושב ומקונן" כדי שתתאים לפסוק הנדרש "איכה ישבה בדד". ואולם אין בפסוק עצמו כדי ללמד על "יושב ומקונן" אלא רק לאחר שהוא יידרש בנפרד ש"אין איכה אלא לשון קינה", דרשה המובאת אצלנו רק לאחר מכן בראש החטיבה הפרשנית. במילים אחרות, המבנה הפרשני באיכ"ר משכנע יותר, כי הברור ("בכי ומספד") מלמד על הסתום ("איכה") ולא להיפך, והעיבוד של עורך הפסקה אף שיבש את סדר הצלעות, עד שקשה למצוא בהן היגיון.

אם כן מדוע בחר עורך הפסקה לעבד את הדרשה הפרשנית לצורת פתיחתא ולשבצה בחיבורו? נראה שהעורך בחר להשתמש בדרשה זו ולעבדה לצורת פתיחתא בגלל המשמעות החזקה של קינת האל שהיא נושאת. כך יוצרות פתיחתאות ג-ד יחידה אורגנית אחת המדגישה את מוטיב קינת הקב"ה על עמו במילה "איכה".

נותרה לנו עוד פתיחתא אחת בחטיבת הפתיחתאות: פתיחתא ב. פתיחתא זו חריגה לכאורה מפני שאינה מכוונת למילה "איכה" כשאר ארבע הפתיחתאות אלא עוסקת במילה "בדד". לשון אחרת – בשאר הפתיחתאות ניתן היה בנקל להסב את משמעותן לפסוק "איכה היתה לזונה" גם אם במקור הן עסקו ב"איכה ישבה בדד", אבל פתיחתא זו אינה ניתנת ל"הסבה", שכן משמעותה תלויה במילה "בדד" שאינה מובאת כלל בפסוק בישעיהו. כדי לנסות ולהבהיר את משמעותה של הפתיחתא בחטיבה אביאה להלן בשלמותה:

[ב] ר' אבא בר כהנא פתח "לא ישבתי בסוד משחקים ואעלוז" (ירמיה טו 17) – אמרה כנסת ישר' לפני הקדוש ברוך הוא, רבון העולמים מימי לא נכנסתי בבתי תיאטראות ובבתי קרקסאות של אומות העולם ושיחקתי עמהם ואעלוז.

"מפני ידך בדד ישבתי" – נגעה בי ידו של פרעה ולא ישבתי בדד, נגעה בי ידו של סנחריב ולא ישבתי בדד, וכיון שנגעה בי ידך ישבתי בדד, "איכה ישבה בדד".

פתיחתא זו, שהיא הפתיחתא הרביעית באיכ"ר, משובצת כאן במקום השני בחטיבה, מיד לאחר הדרשה על חטאם של ישראל וקינת הקב"ה. הפתיחתא מבוססת על דרשת פסוק מירמיהו שבו הנביא מתאונן על מר גורלו: "לא ישבתי בסוד משחקים ואעלוז מפני ידך בדד ישבתי". כמובן הזיקה לפסוקנו היא באמצעות המילים "ישבה בדד". הדרשן קורא את הפסוק בירמיהו כדברי כנסת ישראל הקובלת לפני הקב"ה על ששמרה על מרחק מן האומות – "לא ישבתי בסוד משחקים", ואף על פי כן מעולם לא ממש "ישבה בדד", עד אשר "נגעה בי ידך" של הקב"ה עצמו. המוטיב הייחודי העולה

43 ישנם הבדלים בין שתי מהדורות איכ"ר בנוסח של רצף פרשני זה. במקרה זה בחרתי להביא את נוסח הדרשה שבנדפס שנראה טוב יותר. להלן נראה חלקים אחרים מאותו רצף המשובצים בראש החלק הפרשני של הפסקה אצלנו.

44 פסוק זה נדרש כבר בספרי דברים על אבלותו של הקב"ה על משה (פיסקא שה, מהד' פינקלשטיין, ברלין, ת"ש, עמ' 327).

מדרשה זו הוא קינתה של כנסת ישראל על "בדידותה". כאן מתפרשים המילים "איכה ישבה בדד" לא כתוכחה כלפי ישראל ולא כקינה שמבטא הקב"ה או הנביא אלא כקינה של עם ישראל עצמו, הטוען לניקיון כפיו. מוטיב זה מרכז מאוד את נימת התוכחה שעלתה מהפתיחתא הראשונה כלפי עם ישראל שגורש בשל חטאו ומשלים את מוטיב הקינה שהופיע שם – לא רק הקב"ה מקונן על העם שגורש אלא גם העם מקונן על בדידותו. הדרשה כאן אף מתיישבת עם המסר הרעיוני של פתיחתא ד: שתיהן מדגישות את הבדידות של עם ישראל והקב"ה לאחר החורבן (נגע בי יד ה'; כיוון שמתו כולם התחיל מקונן עליהם).

כאמור, הטיבת הפתיחתאות עוצבה בדרך שתבטא את מנעד המשמעויות של המילה "איכה": בין התוכחה החריפה של הנביא כלפי עם ישראל שחטא ואשם בחורבן ובין הקינה שהקב"ה עצמו מקונן על עמו האהוב. עתה נעיין בדרשה הבאה בפסקה:

[1] איכה – ר' יודה ור' נחמיה. ר' יודה אמר: אין לשון זה איכה אלא לשון תוכחת כמה דאת אומר "איכה תאמרו חכמים אנחנו" (ירמיה ח 8); ור' נחמיה אמר: אין לשון זה איכה אלא לשון קינה, כמה דאת או' "איכה ישבה בדד" (איכה א 1), "איכה יעיב באפו" (שם ב 1), "איכה יועם" (שם ד 1).

למטרונה שהיו לה שלשה שושבינין, אחד ראה אותה בשליוותה, אחד ראה אותה בפחזה, אחד ראה אותה בניוולתה. כך משה ראה את ישראל בשליוותן, איכה אשא לבדי (דברים א 12). ישעי' ראה אותן בפחזן וא' איכה היתה לזונה (ישעיה א 21). ירמיה ראה אותן בניוולן וא' איכה ישבה בדד (איכה א 1).

הדרשה מורכבת ממחלוקת תנאים בדבר פירושה היסודי של המילה "איכה" בפסוק "איכה היתה לזונה"⁴⁵. ר' יהודה סובר שהמשמעות היסודית היא תוכחה ומוכיח זאת מפסוק תוכחה מובהק מנבואת ירמיהו. אבל ר' נחמיה סובר שהמשמעות היסודית של המילה "איכה" היא קינה ומוכיח זאת משלשה פסוקי קינה ממגילת איכה, כלומר לפי ר' נחמיה גם כשמופיעה המילה "איכה" בהקשר מובהק של תוכחה ישעיהו היא נושאת גם מסר רך יותר של קינה של הקב"ה על עמו. מיד לאחר מכן ממשיכה הדרשה ומחדדת את ההבחנה בין המשמעויות של המילה "איכה" באמצעות משל על שלשה שושבינים (חברים-מלווים) של מטרונא (גברת מכובדת), הרואים אותה במצבים שונים שלה. הנמשל הוא כמובן שלשת הנביאים – משה, ישעיהו וירמיהו, שניבאו לישראל בלשון "איכה". המשל ממקם את ישעיהו בזמן "פחזותה" של ישראל, וברור ש"איכה" שבפיו משמעותה תוכחה על אותה פחזות. עם זאת תוכחה זו מוצבת על רצף שלם שבו נזכרות משמעויות נוספות של "איכה", והקינה של ירמיהו שוב מקרינה על התוכחה.

המהדירים ראו בדרשה זו דרשה פרשנית העומדת בראש החטיבה הפרשנית, ויש הצדקה לקביעתם. ואולם יש לשים לב שמבחינה צורנית בדיוק כשם שניתן לראות בדרשה פרשנית על המילים "איכה היתה לזונה" כך ניתן לראות בה גם מעין פתיחתא על המילים "איכה ישבה בדד". כרגיל בפתיחתאות הדרשה פותחת ב"פסוק מרחוק", שהפעם הוא מישיעיהו – "איכה היתה לזונה", ומסתיימת בפסוק הנדרש למעשה – "איכה ישבה בדד". כך מאירים שני הפסוקים זה על זה ומצרפים יחד את שתי המשמעויות של המילה "איכה". בשל הצורה הדו-משמעית שלה מתאימה דרשה זו לשמש חוליית מעבר – צורנית ורעיונית – בין חטיבת הפתיחתאות לחטיבה הפרשנית.⁴⁶

45 אמנם בשלשה כתבי יד מצוטט ב"דיבור המתחיל" הפסוק "איכה ישבה בדד", אולם בצדק הראו המהדירים שר' נחמיה מביא ראיה מהפסוק "איכה ישבה בדד" שהמילה "איכה" שבה נחלקו התנאים היא מהפסוק "איכה היתה לזונה", שהרי לא סביר שר' נחמיה יביא ראיה מהפסוק שבו הם נחלקים. יושם אל לב שבדרשה באיכ"ר הראיה שמביא ר' נחמיה אינה ממגילת איכה אלא ממקום אחר, בעיית הרבה יותר – מספר בראשית: "ויקרא ה' אלהים אל האדם ויאמר לו איכה". הקריאה של הפסוק מבראשית "איכה" כדברי קינה מבוססת על הדרשה המובלעת בפתיחתא ה באיכ"ר (היא הפתיחתא הראשונה אצלנו) ולפיה "קוננתי עליו איכה".

46 באיכ"ר הדרשה היא דרשה פרשנית למילה "איכה", וכאן היא עובדה כדי שתוכל לשמש גם מעין פתיחתא. גולדברג (לעיל הע' 39) רואה בדרשה זו המשך לפתיחתא ה שקטועה בסופה.

אם כן, מגמת העריכה בפסקה כולה היא ליצור מעין דיאלוג בין שני מוטיבים הגלומים במילה "איכה": התוכחה והקינה. כך משקפת הפסקה את התהליך הרוחני והליטורגי שעוברת הקהילה בין תקופת "בין המצרים" שהתבטאה בקריאת הפטרות התוכחה ובין תשעה באב עצמו, שבמרכזו קריאת מגילת הקינות. חטיבת הפתיחתאות בנויה על המתח בין שתי המשמעויות של המילה איכה, ואילו החטיבה הפרשנית מתמקדת בתוכחה בלבד. כך ביקש העורך להמחיש את המעבר בין "איכה" כתוכחה ובין "איכה" כקינה.⁴⁷

העורך שלנו בחר אפוא לנקוט כאן, בפסקת איכה, גישת עריכה ייחודית הנוהגת איפוק לכאורה במקורותיה ומתערבת בהם במידה מינימלית, ואף על פי כן מטביעה את חותמה במידה מובהקת על הפסקה כולה. עורך הפסקה הצליח בעדינות רבה לעצב אותה בדרך שתבטא את רעיונותיו בלי לעבד את החומרים עיבוד אגרסיבי.

4. סיכום

פסקת הפורענות השלישית והאחרונה מכונה "איכה" – כינוי מוצלח בתכלית המעמעם את זיהויה ומותיר שתי אפשרויות שקולות: "איכה היתה לזונה" או "איכה ישבה בדד". אפשרויות אלו נותרות שקולות כיוון שחטיבת הפתיחתאות של הפסקה מכוונת ל"איכה ישבה בדד", ואילו החלק הפרשני שלה מכוון ל"איכה היתה לזונה". גם הרקע הליטורגי של קריאת הפטרות באותה שבת מעורפל. מהפיוטים עולה שפייטו בעיקר את "איכה ישבה בדד", ממצא שאינו מלמד בהכרח שהפטירו במגילת איכה, או שקראו אותה נוסף על הפטרה אחרת. ניתוח מבני וספרותי של הפסקה אל מול מקורותיה מלמד שהעורך שלה נקט גישה הנוהגת איפוק במקורותיו ומתערבת בהם במידה מינימלית אך משכיל לעצב אותה בדרך שתבטא את רעיונותיו הייחודיים. מגמתו של העורך הייתה ליצור פסקה המכוונת בעיקר כנגד קריאת "איכה היתה לזונה", שהיא היתה ככל הנראה הפטרת השבת, ועם זאת לטעון את תיבת "איכה" שבישעיה גם במשמעות נוספת על זו העולה מההקשר המקומי שם. היינו, לא רק ממד התוכחה המודגש בישעיה א' אלא גם ממד הקינה העולה ממגילת איכה. דומה שמהלך ספרותי זה מטרתו להכין את הקהל לקינות העומדות במרכז הליטורגיה של צום החמישי.

אחת המטרות החשובות שלנו כקוראי המדרש היא לנסות ולזהות את קולו הייחודי של העורך או המחבר שלו. מטבע הדברים ניסיונות אלו בדרך כלל אינם יוצאים מגדר הנחות והשערות שאינן יכולות להיות מוכחות. קולו האותנטי של העורך אינו קיים בטקסט עצמו, וודאי שאין בנמצא מבואות או הערות כלליות שהוא הותיר. עם זאת קריאה רבת קשב של המדרש והשוואה למקבילותיו ולמקורותיו שבידינו מקרבות אותנו להכרת שיקוליו ומגמותיו של אותו עורך נסתר. דומני שבמקרה זה הצלחנו לפרוץ חרץ הצצה קטן לסדנת המלאכה של עורך פסקת "איכה" ולחוש מעט את החום מכבשן יצירתו. קשה לומר בוודאות אם אותה יד האחראית לעיצוב פסקה זו היא שערכה את כל הפסיקתא כחיבור. במאמר זה התמקדנו בפסקה הבודדת כיחידת משמעות שלמה. עם זאת דומה ששיטת העריכה כאן משתלבת היטב בתמונה הכללית של דרכו של העורך בחיבור כולו.

47 הד למתח שבין שני קוטבי המשמעות של איכה ניתן לראות בתהליך שינוי המנהג שמתעד הבבלי (מגילה לא ע"ב) שהתרחש בתשעה באב עצמו. לדעת רב, במאה השלישית היו מפטירים "איכה היתה לזונה", כלומר לדעתו גם בתשעה באב עצמו מפטירים בתוכחה קשה, ואילו אב"י מחדש שיש להפטיר "אסף אסיפם" (ירמיהו ח 13), שהיא הפטרה הקשורה קשר הדוק למגילת איכה ולקינות. לדעתו, ביום תשעה באב אין מקום להמשיך בתוכחה אלא להתמקד בקינה.